

Paulina Rosalska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Kauzatywność i agentywność

Kauzatywność i agentywność – opozycja semantyczna, na podstawie której rozróżniane są predykaty nazywające związki przyczynowo-skutkowe i predykaty nazywające czyjeś działania.

Kategorie kauzatywności i agentywności bardzo długo traktowane były rozłącznie. W lingwistyce można wyróżnić dwa główne rozumienia kategorii kauzatywności: pierwsze z nich ma swoje źródło w opisach zależności między formami wyrażen językowych, drugie wychodzi od znaczenia tego pojęcia i koncentruje się na deskrypcji jego możliwych realizacji w warstwie powierzchniowej języka. Kauzatywność funkcjonującą pierwotnie jako kategoria morfologiczna czasownika w językach semickich (Pisarkowa 1981; Termińska 1983; Duraj-Nowosielska 2007; Zatorska 2013) zaczęto wykorzystywać do opisu zależności morfologicznych w językach indoeuropejskich (Gołąb 1968) w odniesieniu do wyrażen komunikujących powodowanie wykonania przez kogoś określonej czynności lub zajścia określonego stanu rzeczy i tworzonych regularnie od czasowników niekauzatywnych (w języku polskim zależności te ilustrują m.in. takie pary jak: *siedzieć–sadzać*, *pić–poić*, *warzyć–wrzeć*), później również w odniesieniu do form supletywnych spełniających to samo kryterium semantyczne (por. np. polskie *widzieć–pokazywać*). Do kauzatywności jako kategorii morfologicznej nawiązuje także klasyczne słowotwórstwo synchroniczne (Grzegorzczkova, Puzynina 1998). W zastosowaniu kategorii kauzatywności do opisu supletywnych form czasowników niektórzy badacze (Duraj-Nowosielska 2007) upatrują przyczyny tego, że z czasem przestano wiązać ją jedynie z opisem zależności formalnych i zaczęto traktować ją szerzej, jako kategorię czysto semantyczną, oddawaną w różnych językach za pomocą wykładników formalnych z różnych poziomów systemu językowego. Badania językoznawcze poświęcone tak rozumianej kauzatywności zazwyczaj w mniejszym lub większym stopniu korespondują z literaturą filozoficzną (por. np. Łukasiewicz 1961ab; Kotarbiński 1973; Hume 1971) podnoszącą problem istoty związku przyczynowo-skutkowego jako kategorii ontologicznej, mającej swoje odbicie na różnych płaszczyznach języka. Kauzatywność rozumiana szeroko, jako rodzaj relacji między dwoma zdarzeniami, z których jedno interpretowane jest jako przyczyna zaistnienia drugiego, może być rozpatrywana jako kategoria uniwersalna, ponieważ prawdopodobnie

w każdym języku istnieją jakieś wykładniki przyczynowości sprowadzalne do prostego semantycznie pojęcia BECAUSE (Goddard, Wierzbicka 1994; Goddard 1998; Wierzbicka 2010). Badania semantyczno-składniowe podejmujące problem kauzatywności koncentrują się na analizach struktur predykatowo-argumentowych – ponownie zatem w centrum rozważań nad kauzatywnością pojawia się czasownik, opisywany jednak nie na podstawie opozycji formalnych, ale czysto semantycznych. Konsekwencją tego jest zestawienie pojęcia kauzatywności z pojęciem agentywności (Duraj-Nowosielska 2007).

Podstawowym terminem fundowanym na pojęciu agentywności jest **agens**. Termin ten, używany pierwotnie przede wszystkim w odniesieniu do elementu struktury formalnej zdania, jakim jest wykonawca czynności wskazanej przez czasownik w stronie biernej, w nowszych ujęciach stosowany jest szerzej, niezależnie od struktury powierzchniowej zdania, dla nazwania elementu, który w strukturze głębokiej odpowiada wykonawcy czynności wskazanej za pomocą predykatu. Agens jest jednym z kluczowych elementów w teorii ról semantycznych Charlesa Fillmore’a, zgodnie z którą jako byt semantyczny przeciwstawiany jest podmiotowi (Fillmore 1968). W gramatykach można wyróżnić dwa rozumienia tego terminu – w znaczeniu węższym agens może wystąpić jedynie przy czasownikach tranzytywnych, w znaczeniu szerszym agensem jest również wykonawca czynności wskazanej przez czasownik nietranzytywny, także w transformacjach tego typu konstrukcji (*Jan kichnął.* → *kichnięcie Jana*). Szersze rozumienie tego terminu jest naturalną konsekwencją przedkładania w opisach składniowych kryteriów semantycznych nad formalnymi.

Z perspektywy składniowo-semantycznej w następstwie wyodrębnienia opozycji czasowników kauzatywnych i agentywnych zasadne staje się pytanie o komponenty znaczeniowe konstytutywne dla każdej z tych dwóch klas czasowników. Za takie komponenty można uznać proste semantycznie jednostki [*ktoś*] *zrobił/robi coś* i [*ktoś*] *zrobił/robi coś z [czymś]* w funkcji centralnego komponentu semantycznego wyrażań agentywnych – dwa niesprowadzalne do siebie indefinibilia odpowiadają czynnościowym czasownikom nietranzytywnym (**akcjom**) i tranzytywnym (**operacjom**) (Bogusławski 1974, 1991; Duraj-Nowosielska 2007) – oraz [*coś*] *spowodował/powoduje [coś]* w funkcji centralnego komponentu semantycznego czasowników wyrażających relację kauzalną (Grochowski 1980; Pisarkowa 1981; Terminińska 1983; Molas 1994; Duraj-Nowosielska 2007). W celu interpretacji istoty tej opozycji kluczowe jest ograniczenie dotyczące argumentu lewostronnego, jakie wskazane wyżej jednostki narzucają fundowanym przez siebie predykatom kauzatywnym i agentywnym; agentiva prymarnie przyłączają lewostronnie argument osobowy, natomiast causativa zarówno z lewej, jak i z prawej strony otwierają miejsca dla argumentów nieprzedmiotowych, z których jeden określa przyczynę, a drugi skutek zaistniałego stanu rzeczy (Terminińska 1983; Duraj-Nowosielska 2007; Karolak 2008; Zatorska 2013).

Choć takie rozstrzygnięcie teoretycznie pozwala wyodrębnić dwie rozłączne i niesprowadzalne do siebie grupy predykatów, nie rozwiązuje ono w prosty sposób problemów interpretacyjnych dotyczących konkretnych jednostek języka użytych w konkretnych wypowiedzeniach. Wiele czasowników może konstituować poprawne zdania, przyłączając lewostronnie na powierzchni argument zarówno osobowy, jak i nieosobowy (w tym również nieprzedmiotowy). Wśród nich szczególnie trudne do analizy semantycznej okazują się czasowniki, które (tak w opracowaniach leksykograficznych, jak w wielu pracach podejmujących

problematykę semantyczno-składniową), choć naturalnie przyłączają lewostronnie argument osobowy, traktowane są jako kauzatywy (por. *Jan obudził Marię*. vs. *Silny wiatr obudził Marię*). W analizach semantyczno-składniowych można wyodrębnić dwa nadrzędne stanowiska dotyczące tego, jak należy interpretować tego typu czasowniki w odniesieniu do opozycji kauzatywności i agentywności – analizy redukcyjne i nieredukcyjne (Duraj-Nowosielska 2007). Analizy redukcyjne opierają się na założeniu, że niezależnie od powierzchniowej realizacji lewostronnego argumentu treść predykatów tego typu jest zawsze sprowadzalna do relacji kauzalnej, a za argumentem osobowym kryje się faktycznie dodatkowa predykcja w warstwie semantycznej. Takie podejście reprezentują wśród polskich autorów m.in. Kamilla Terminińska (Terminińska 1983), Anna Wierzbicka (Wierzbicka 1991), Stanisław Karolak (Karolak 2008) oraz – jak można wnioskować z przeglądu poszczególnych jednostek hasłowych i definicji – autorzy słowników współczesnego języka polskiego. Zdecydowanie rzadsze są analizy redukcyjne, w których postuluje się interpretację czynnościową predykatów niezależnie od tego, czy przyłączany przez nie lewostronnie argument jest osobowy czy nieosobowy (Apresjan 2000; Mel'čuk 1974). Najważniejszym głosem reprezentującym stanowisko redukjonistyczne w dyskusji nad interpretacją czasowników w kategoriach kauzatywności i agentywności jest stanowisko Karolaka (Karolak 2008) opierające się na założeniu, że predykaty operacyjne dzielą się na dwa typy: czasowniki operacyjne *sensu stricto*, czyli takie, które nie implikują semantycznie skutku wykonanej czynności (np. *strzelić do kogoś*, *pocałować kogoś*), i czasowniki operacyjne sprawcze, implikujące skutek (np. *zdeenerwować kogoś*, *obudzić kogoś*). Czasowniki obydwu typów nazywają działania na przedmiotach, przy czym w przypadku drugiego z nich działania te powodują określone stany tych przedmiotów (*Jan pocałował Marię*. ≈ *Jan zrobił coś z Marią*. vs. *Jan obudził Marię*. ≈ *Jan zrobił z Marią coś takiego, że Maria się obudziła*). Czynności wskazywane za pomocą predykatów operacyjnych sprawczych są językowo sprowadzalne do szeregów czynności składowych, natomiast komponent agentywny w strukturach semantycznych tych predykatów nie zajmuje miejsca centralnego (rematycznego), jest jedynie elementem tematycznym pozostającym w relacji kauzalnej ze stanem rzeczy wyrażonym przez argument prawostronny. To znaczy, że zdanie *Jan obudził Marię*. należy interpretować w następujący sposób: 'to, co zrobił Jan, obudziło Marię'. Czasowniki operacyjne sprawcze implikują czynność sprawczą, czego dowodzić ma naturalność zdań, w których czynność ta zostaje uszczegółowiona – w powierzchniowej strukturze zdania pojawia się reprezentacja drugiego predykatu agentywnego, zawierającego się w strukturze semantycznej zdania (por. *Jan pocałunkiem obudził Marię*. → *Jan zrobił to: pocałował Marię*). W ujęciu Karolaka podobnie należy interpretować zdania z lewostronnym uzupełnieniem przedmiotowym (*Drzewo zabiło przechodnia*.), co ma stanowić argument potwierdzający teorię, że za argumentem lewostronnym kryje się predykcja oparta na komponencie *stało się* [coś] [z czymś] (*Wichura przewróciła drzewo*).

Istotą podejścia nieredukcyjnego, reprezentowanego przez Duraj-Nowosielską, jest założenie, że wiele czasowników opisywanych jako kauzatywne i jednocześnie systemowo przyłączające lewostronnie argumenty osobowe i nieosobowe reprezentuje faktycznie więcej niż jedną jednostkę języka. W tym ujęciu w zdaniu *Jan obudził Marię*. Jan nie jest podmiotem czynności ukrytej w jego strukturze semantycznej, tylko faktycznym wykonawcą czynności wskazanej za pomocą głównego predykatu zdaniowego. Jest to efektem **operacji**

agentywizacji czasownika prymarnie kauzatywnego poprzez dodanie do niego podmiotu osobowego (Duraj-Nowosielska 2007: 93). Zdaniem Duraj-Nowosielskiej, która w swojej analizie nie uwzględnia rozróżnienia na dwa typy czasowników operacyjnych, próby interpretacji redukcyjnej tego rodzaju konstrukcji, przypisujące lewostronnemu argumentowi osobowemu ukrytą predykację, skazane są na nieskończony regres, gdyż każdą czynność można opisać jako szereg czynności składowych. Zatem jeżeli zdanie *Jan obudził Marię* zostanie zinterpretowane w ten sposób, że Janowi przypisana zostanie jakaś niewyrażona powierzchniowo czynność, która spowodowała obudzenie się Marii (np. *Jan obudził Marię*. → *Jan uderzył młotkiem w ścianę i to spowodowało, że Maria się obudziła*.), to czynność wykonaną przez Jana również należy zinterpretować jako związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy tym, co stanowiłoby w tym wypadku ukrytą predykację, i efektem zajścia stanu rzeczy kryjącego się za argumentem lewostronnym (np. *Jan uderzył młotkiem w ścianę*. → *Jan ruszył ręką i to spowodowało uderzenie młotka w ścianę*.). Następnym argumentem Duraj-Nowosielskiej przeciwko podejściu redukcyjnemu do kategorii kauzatywności i agentywności jest próba interpretacji problematycznych zdań w zestawieniu ze zdaniami fundowanymi na równokształtnych czasownikach z lewostronnym argumentem nieżywotnym, takich jak *Silny wiatr obudził Marię*. Ujęcia redukcyjne w takich zdaniach sprowadzają argumenty lewostronne obu typów do reprezentacji ukrytej predykacji na dokładnie tej samej zasadzie, jednak zdania z argumentem osobowym w przeciwieństwie do zdań z argumentem nieosobowym dają się sparafrazować za pomocą podstawowego predykatu agentywnego, por. *Jan obudził Marię*. ≈ *Jan to zrobił: obudził Marię*. vs. *Silny wiatr obudził Marię*. ≈ **Silny wiatr to zrobił: obudził Marię*. Wreszcie interpretacja nieredukcyjna problematycznych zdań pozwala odróżnić je od tych zdań z lewostronnym argumentem osobowym, których znaczenie faktycznie oparte jest na komponencie kauzatywnym i które nie agentywizują się w kontekście lewostronnego argumentu osobowego, por. *Jan oburzył Marię*. **Jan to zrobił: oburzył Marię*. (*Jan oburzył Marię*. ≈ *To, co zrobił Jan, oburzyło Marię*.). Duraj-Nowosielska zwraca dodatkowo uwagę na element pomijany w analizach redukcyjnych – jej zdaniem agentywność jest nierozzerwalnie związana z odpowiedzialnością, jaką nadawca przypisuje wykonawcy czynności. To znaczy, że zdania *Jan swoim krzykiem obudził Marię*. i *Krzyk Jana obudził Marię*. nie powinny być traktowane jako równoznaczne, ponieważ tylko pierwsze z nich obarcza Jana odpowiedzialnością za fakt obudzenia Marii (Duraj-Nowosielska 2007: 87). Autorka wyklucza natomiast wskazywaną przez niektórych badaczy (Wierzbicka 1971, 1980; Padučeva 1994, 2001) ścisłą zależność pomiędzy agentywnością i intencjonalnością (Duraj-Nowosielska 2007: 84–86).

→ CZASOWNIK, STRUKTURA PREDYKATOWO-ARGUMENTOWA

→ STANISŁAW KAROLAK

Literatura

- Aissen, J. 1979. *The Syntax of Causative Constructions*. New York–London: Garland Publishing.
 Alanović, M. 2011. *Kauzativnost – manipulativnost: od koncepta ka formi*. Novi Sad: Filozofski Fakultet.
 Apresjan, J. 1998. „Kauzativy ili konversivy?”. W *Tipologija, Grammatika, Semantika (k 65-letiju V.S. Chrankovskogo)*, red. N. Koznieva, i A. Ogoblin. Sankt Peterburg: Nauka, 273–281.

- Apresjan, J.D. 2000. *Semantyka leksykalna: synonimiczne środki języka*, tłum. Z. Kozłowska, i A. Markowski, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bogusławski, A. 1974. „Preliminaries for semantic-syntactic description of basic predicative expressions with special reference to polish verbs”. W *O predykcji. Materiały Konferencji Pracowni Budowy Gramatycznej Współczesnego Języka Polskiego IBL PAN. Zawoja 14–16 XII 1972*, red. R. Laskowski, i A. Orzechowska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN, 39–57.
- Bogusławski, A. 1991. „Semantic Primes for Agentive Relations”. *Lingua Posnaniensis* 32/33: 39–64.
- Duraj-Nowosielska, I. 2001a. „O ‘działaniach’ i ‘wypadkach’ – równobrzmiące wielowalentne czasowniki z podmiotami osobowymi (ktoś) i nieosobowymi (coś)”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 57: 21–54.
- Duraj-Nowosielska, I. 2001b. „Przegląd kontekstów narzucających interpretację agentywną wyrażen kauzatywnych”. *Prace Filologiczne* 46: 175–188.
- Duraj-Nowosielska, I. 2007. *Robić coś i coś powodować. Opozycja agentywności i kauzatywności w języku polskim*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Fillmore, Ch. 1968. „The case for case”. W *Universals in linguistic theory*, red. E. Bach, i R.T. Harms. New York: Holt, Reinhert and Winston, 1–88.
- Goddard, C. 1998. „Causatives”. W *Semantic Analysis. A practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Goddard, C., i A. Wierzbicka. 1994. „Introducing lexical primitives”. W *Semantic and Lexical Universals. Theory and Empirical Findings*, red. C. Goddard, i A. Wierzbicka. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 31–54.
- Gołąb, Z. 1968. *The grammar of Slavic causatives*. Hague: Mouton Publishers.
- Grochowski, M. 1980. *Pojęcie celu. Studia semantyczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gross, G. 2009. *Sémantique de la cause*. Leuven–Paris: Peeters.
- Grzegorzczkova, R., i J. Puzynina. 1998. „Problemy ogólne słowotwórstwa”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, t. 2, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 2 zm. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 361–388.
- Hume, D. 1971. *Traktat o naturze ludzkiej. T. 1: O rozumie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Iordanskaja, L., i I. Mel’čuk. 2002. „Conversif ou causatif?”. *Cahiers Lexicologiques* 80: 105–119.
- Karolak, S. 2008. „Agentywność czy kauzatywność”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 43: 51–62.
- Kotarbiński, T. 1973. *Traktat o dobrej robocie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Łukasiewicz, J. (red.). 1961a. „Analiza i konstrukcja pojęcia przyczyny”. W *Z zagadnień logiki i filozofii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 9–61.
- Łukasiewicz, J. (red.). 1961b. „O determinizmie”. W *Z zagadnień logiki i filozofii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 114–128.
- Malicka-Kleparska, A. 2016. „Derivationally unrelated causatives and anticausatives in Slavic: a diachronic perspective from Old Church Slavonic to present-day Russian and Polish”. *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach* 3530: 86–99.
- Mel’čuk, I. 1974. *Opyt teorij lingwističeskich modelij: smysl – tekst*. Moskwa: Nauka.
- Molas, J. 1994. „Próba praktycznej klasyfikacji definicji czasowników kauzatywnych (na przykładach polskich i serbsko-chorwackich)”. *Prace Filologiczne* 39: 35–47.
- Olszewska, T. 1986. *Causativity as a linguistic phenomenon: a study based on English and Polish*. Lublin: UMCS.

- Padučeva, E. 1994. „Typy kauzal'nych otnošenij v semantičeskoj strukture leksemy”. *Russian Linguistics* 18: 1–16.
- Padučeva, E. 2001. „Kauzativnyj glogol i dekauzativ v russkom jazyke”. *Russkij jazyk v naučnych osveščenijach* 1: 1–16.
- Pisarkowa, K. 1981. „Do semantyki kauzatywności”. *Polonica* 7: 37–46.
- Talmy, L. 1976. „Semantic Causative Types”. W *Syntax and Semantics*, red. M. Shibatani, t. 6. New York: Seminar Press, 43–116.
- Terminińska, K. 1983. *Składnia czasowników kauzatywnych we współczesnym języku polskim*. Katowice: UŚ.
- Terminińska, K. 1986. *Passivite dans les constructions causatives d'incitation*. Katowice: UŚ.
- Wierzbicka, A. 1971. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wierzbicka, A. 1980. „Why «kill» does not mean «cause to die»: the semantics of action sentences”. W *Lingua Mentalis*. Sydney–New York: Academic Press: 159–184.
- Wierzbicka, A. 2010. *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zatorska, A. 2013. *Polskie i słoweńskie predykatory kauzatywne z parafrazą przymiotnikową*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Zatorska, A. 2015. „Z problematyki polskich i słoweńskich analityzmów kauzatywnych z parafrazą przymiotnikową”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 50: 237–248.